

Тетяна Пастушенко
Марина Шевченко

**ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ
У ДОКУМЕНТАХ ФОНДОВОГО ЗБРАННЯ
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ “НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РОКІВ”**

Друга світова війна залишила глибокий слід в історії людства, історичній долі України, долях мільйонів людей. На жаль, поступово відходить із життя покоління безпосередніх свідків воєнного лихоліття. Але до нашого часу у вирі війни збереглися реліквії, що залишаються для нащадків безцінними і неспростовними свідцтвами тих днів, відтворюють духовну сторону життя людей воєнного часу.

Важливим джерелом свідчень про долю українців, які були примусово вивезені на каторжні роботи до нацистської Німеччини, є приватні листи, щоденникові записи, особисті документи так званих остарбайтерів. У документальному фонді Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років” зберігається значна їхня колекція. Вона потрапила до музею разом із іншими експонатами республіканської виставки “Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”, яка діяла у Києві з 1946 до початку п'ятидесятих років.

Дослідження цих документів розкриває людиноненависницьку, досконалу модель примусової праці, організованої за расистським принципом. Окрім того, можна встановити анкетні відомості українських хлопців і дівчат, депортованих до Німеччини, на яких роботах використовували українську молодь, умови їхнього життя та праці, розпорядок дня, харчування і т. і. Водночас, особисті листи відтворюють ставлення німецького населення (не офіційної влади) до остарбайтерів і психологічний стан авторів кореспонденцій, чого не можуть дати офіційні документи.

Примусове вивезення на роботу до “рейху” 2,4 млн. українських юнаків і дівчат було одним із заходів економічної політики нацистських окупантів в Україні¹. За розрахунками Міжнародного воєнного трибуналу в Нюрберзі, за час другої світової війни з 1945 по 1946р. на Німецьку імперію працювало 12 млн. робітників і робітниць із 22-х окупованих держав². Цих іноземних робітників депортували для примусової роботи на німецьку військову промисловість. Навіть ті, які приїхали, повіривши обіцянками, що вони будуть працювати за таку саму зарплатню і в таких умовах, як німецькі трудівники, через короткий час залишилися тільки з примусу. Робітники з Радянського Союзу були на “особливому” становищі згідно з “Указом про остарбайтерів” від 2 лютого 1942 р. Головного управління держбезпеки — на рівні нації рабів, “недолодів”³.

Серед документів із музейної колекції найповніші та найдостовірніші анкетні дані про українських робітників містять робочі картки (*Arbeitskarte*) та трудові книжки для іноземних робітників (*Freitbuch für Ausländer*). Картки виготовлено з картону розміром 14,5 x 21 см, де в окремих графах вміщена основна інформація про робітника: прізвище, ім'я, рік та місце народження, освіта, професія та рекомендація, на яких видах робіт його використовувати, а також фотокартка та відбитки пальців. Імовірно, що робочі картки були взяті з картотеки біржі праці або розподільчих пунктів безпосередньо у Німеччині. Трудові книжки містять таку саму інформацію, а також запис про місце роботи її власника. Це особистий документ, обов'язковий для кожного іноземного працівника, якого взяли на роботу (у німецьких робітників трудові книжки були іншого зразка⁴). Всі записи у цих документах були зроблені

виключно німецькою мовою.

Аналіз інформації у цих документах дає можливість зробити висновки, що серед депортованих до Німеччини трудівників із України переважала молодь 1923-1927 р. народження. Жінок серед українських оstarбайтерів приблизно вдвічі більше, ніж чоловіків, набагато переважають жителі сільських місцевостей. У робочих картках рекомендується використовувати українських трудівників переважно у сільському господарстві.

Набагато різноманітніша інформація у особистих листах українських оstarбайтерів. У музейному фонді їх знаходиться 309 одиниць 1942 та 1943 рр. Географія листування охоплює більшість областей України, Німеччину, Австрію, сучасні польські та чеські території. Найбільша колекція листів від уродженців Житомирської області – 90 одиниць, Київської — 40, Вінницької — 27. Опрацювання цього документального матеріалу ще триває, однак уже можна зробити певні узагальнення та висновки.

Листи написані на поштових картках, виготовлених друкарським способом із поштовими штепелями та марками з портретом Гітлера. Якщо на листівках 1942 р. тексти надруковані німецькою мовою, то 1943 р. були спеціально випущені поштові картки з текстами німецькою, українською та російською мовами. Кореспонденція оstarбайтерів проходила цензуру, на численних листах помітні сліди цензурних помарок (зафарбовано чорним окремі рядки і цілі абзаци в тексті). Робітники надсилали разом із поштовими картками власні фотографії (розмір 3x4 см) (пришивали їх до листівки або вкладали між двома зшитими).

Окрім листів оstarбайтери могли надсилати і отримувати з України посилки. Про це повідомляється майже у кожній кореспонденції.

Проте, листування для українських оstarбайтерів не було таким доступним, як це здається на перший погляд. У листівці Вікторії Матвієнко читаємо: "... Ми будемо писати тільки по дві (листівки) на місяць, бо ми самі не можемо купити. А нам дає пан". (1943 р.).⁵ Спогади колишніх оstarбайтерів підтверджують, що листуватися з рідними могла незначна кількість депортованих.

У музейній колекції знаходяться в основному листи від молодих людей, що не були ще одружені, не мали власних дітей (це видно із переліку родичів, яким вони передають свої вітання). Депортації на роботу до Німеччини підлягали також жінки разом зі своїми дітьми. Ось підтвердження: "До нас (у табір) багато навезли із маленькими дітками", – пише Любов Каленська, оstarбайтлагер міста Дуйсбург-Хашборн, у Житомирську область (1943 р.).⁶

Шанси на виживання оstarбайтерів залежали від того, коли і де вони працювали. Умови життя тих, хто працював у сільському господарстві чи домашньою прислугою, були значно кращими, ніж на великих промислових підприємствах. Це підтверджують у листах українські робітники, описуючи рідним своє життя на чужині. Ось цитати з окремих листів (без орфографічних виправлень, як в оригіналі).

Валентина Батурина, Луганська область, м.Серго (грудень 1942р.): "Живу у хазяїна і хазяйки. Справили мені костюм, туфлі, годують дуже добре чотири рази в день. Я працюю і біля машини з хазяйкою. У неділю не має роботи і я відвідую табір, де Ніна".⁷

Іван Перелевченко (Австрія, Валендорф Табір Штаудігль) у Луганську область (грудень 1942 р.): "Кормлять неважно хлеба 270 гр. вдень й три раза суп картопляний. Учора дали нам 3,5 кг яблук свіжих. Дали костюм сирій стоимість 12 марок".⁸

Михайло Тарасенко (Дрезден, табір "Новий світ"), у Житомирську область Малинський р-н с.Пиріжки (листопад 1942 р.). "Спочатку робив 2 місяці на залізниці, а потім 2 неділі в учебном цеху, а зараз вже роблю в заводі упаковщиком упаковую станки... Починаю роботу в 7 год. в 9 год. отдых 15 минут в 12 до півпервого обід і кидаємо роботу в 5 часов".⁹

Михайло Тарасик (Нюрнберг табір остарбайтерів) у Житомирську область Малинський р-н, с.Пиріжки (квітень 1943 р.): "... робимо по 12 часов, роботи очень важко, ... як виходний, то на другі роботи гонять, обще живеться "хорошо"."¹⁰

Як видно із вихідних поштових даних листів українських робітників, не було жодного німецького міста, жодного німецького села без каторжників чи військовополонених. Щоденно загони і групи робітників та робітниць крокували вулицями міст. Тільки у Берліні історики Лоренц Демпс і Райнхард Хельпер нарахували 666 таборів для робітників, примусово вивезених до Німеччини.¹¹

Особливий статус робітників зі східних окупованих територій зобов'язував їх носити принизливий знак "OST" на верхньому одязі, дотримуватися численних заборон та обмежень свободи, за невиконання яких суворо карали.

У листах часто повідомляють, про заборону вільного пересування, навіть у вільний від роботи час. "Очень скучно, потому что нас никуда не пускают" — із листа Івана Перелєвченка.¹²

Для більшості українських робітників життя у Німеччині було суворо обмежене територією підприємства і табору навіть у дні свят, коли декілька днів доводилося сидіти у брудних бараках за колючим дротом.

Іноді організовувався "відпочинок" і для остарбайтерів. Ось лист Ліди Довнук (Дрезден) у Житомирську область, Малинський район, с.Нові Воробі: "На праздник не робили 4 дні. В неділю ми ходили в другий лагерь там була передача по українському языку ми дуже плакали, коли почули українську мову, нас там угощали таким супом що ледві поїли..."¹³

Туга за рідною домівкою, бажання повернутися на батьківщину — у кожному листі з Німеччини: "Як надоїли оці кирпичні високі дома, мені хотілося б побачити оту маленьку хатинку, покриту слом'яною стріхою, але не знаю чи прийдеться її побачити." (Ганна Скуратівська, Брауншвейг, фабрика жерстяних виробів, у Житомирську обл., Чоповецький р-н, с.Скурати).¹⁴

"... Бо вже знаєте як то на такій далекій чужій стороні скучно не бачить своїх рідних, нема з ким поговорить і своє горе расказать".¹⁵ (Марія Михайленко, Дрезден Штадлішен табір II, у Житомирську обл. Малинський р-н, с.Пиріжки).

Горем була не лише тяжка праця на чужині, відірваність від родини, моральне приниження. Голод, холод, хвороби від виснаження, антисанітарних умов вкорочували життя молодих людей. "На щот одягу, що взяла з дому, то те й ношу... в мене з ногами не дуже добре..." — ці слова збереглися серед викреслених цензурою рядків у листі Параски Ковач.¹⁶

Співробітники музею намагалися встановити повосенну долю авторів поштових карток. 1993 р. надіслали листи на адресу сільських рад, вказаних у картках населених пунктів. На жаль, ніхто не відгукнувся. Проте пошукова робота не припиняється.

1995 р. музейний фонд поповнився записами Віри Третяк, яка померла від туберкульозу навесні 1945 р. у лазареті табору для остарбайтерів. До війни вона жила на Київщині в с.Ульянки Ржищівського району, після закінчення школи мріяла стати вчителькою. 1942 р. її вивезли до Німеччини, працювала на фабриці м.Ліпштадт різноробочою. 1945 р. починає швидко прогресувати туберкульоз. За місяці хвороби Віра робила записи для своїх рідних про перебування у Німеччині, про свої думки та тугу за домівкою. Важко читати слова двадцятирічної дівчини, яка прощалася зі своїми найближчими людьми: "Ні, я не могу вірити, що я умру, що я не обійму дорогого татуса, мамусю і одиначка братіка. Невже не побачу, не буде часу розказати все пережитое мною у Німеччині."¹⁷

Ці записи Віри передала батькам її подруга — односельчанка Марія Хондич, яка повернулася додому. Записи Віри Третяк — рідкісний і цінний документ українських

остарбайтерів, і за кількістю повідомленої інформації, і за літературним талантом та силою почуттів.

Більшість поштових карток мають схожий зміст і починаються привітанням з нагоди великого релігійного свята (В ці дні не працювали і була можливість написати листа. Імовірно, на свята роздавали поштові картки робітникам). Далі йде довгий перелік родичів, знайомих, сусідів, яким необхідно передати вітання. Таку обмеженість інформації можна зрозуміти, адже існувала жорстока цензура, і лист довільного змісту міг просто не дійти в Україну.

З іншого боку, треба зауважити про загальний низький рівень освіченості авторів листів. Трапляються кореспонденції, де людина просто не може записати грамотно власну думку, сформулювати словами свої почуття та враження. А є справжні перлини народної творчості, цілі віршовані листи-поєми, як-от поштові картки від Надії Каленської,¹⁸ Ольги Михаленко: “усю молодь перевезли в оцю країну, заставляють позабути про свою родину. Ну я рідна матусю про вас не забуду, буду ждять той години, що до вас прибуду”.¹⁹ Тому листи українських остарбайтерів цінні не лише для істориків, але можуть зацікавити філологів, фольклористів.

Не зважаючи на суб'єктивність особистих вражень, листи українських робітників досить яскраво відзеркалюють події піввікової давнини. Дослідження цих документів сприяє створенню правдивої і неупередженої картини перебування української молоді у нацистській Німеччині. З одного боку, листи свідчать про досконалу та жорстоку систему експлуатації іноземних робітників на потребу рейху. А з іншого, ми знаходимо у поштових картках приклади людяного ставлення до депортованих робітників із України, що нерідко за тих умов, рятувало людині життя.

Правда про минуле є тим ґрунтом, на якому повинні базуватися можливості для спільного мирного та дружнього майбутнього двох народів, яких розділила війна.

¹ Коваль М.В. “Україна: 1939-1945. Невідомі і непрочитані сторінки історії.–К., 1995.–С.95.

² ОСТ. Газета Запорізької організації ветеранів війни “Остарбайтерів” і Запорізького Центру “Рукописання-Хендердрук.”–1995.–5 березня.–С.1.

³ Там само.–С.4.

⁴ Енциклопедія третього рейха.–М.: Локид-МИФ, 1996.–С.34.

⁵ Фонди меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років” (Далі МКНМІВВВ), КН-10723/74, Л-537/74.

⁶ Там само.–КН.–10723/24.–Л-537/24.

⁷ Фонди МКНМІВВВ.–КН.–10720/2.–Л.–534/2.

⁸ Там само.–КН.–10720/1.–Л-534/1

⁹ Там само.–КН.–10723/70.–Л-537/70.

¹⁰ Там само.–КН.–10723/10.–Л-537/60

¹¹ Война Германнии против Советского Союза 1941-1945 гг.: Каталог выставки.–Берлин, Аргон, 1994.–С.213.

¹² Там само.–КН.–10723/75.–Л-537/75.

¹³ Там само.–КН.–10723/89.–Л-537/89.

¹⁴ Фонди МКНМІВВВ.–КН.–10723/71.–Л-537/71.

¹⁵ Там само.–КН.–10723/75.–Л-537/75.

¹⁶ Там само.–КН.–10723/75.–Л-537/89.

¹⁷ Експозиція МКНМІВВВ.–КН.–206087.–Д-32894.

¹⁸ Фонди МКНМІВВВ.–КН.–10723/38.–Л-537/38.

¹⁹ Там само.–КН.–56294.–Л-13759.